

Müteşâbih Kavramı Çerçevesinde Müfessirlerin Teori-Pratik Tutarlılığı Meselesi

Vehbi CANSIZ*

Atıf/Cite as: Cansız, Vehbi. “Müteşâbih Kavramı Çerçevesinde Müfessirlerin Teori-Pratik Tutarlılığı Meselesi”. *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21 (2022), 185-210.

Öz: Müfessirler müteşâbih konusunu Âl-i İmrân 3/7. âyet bağlamında ele almakta ve bu ayetteki “müteşâbihât” kelimesinin ne anlama geldiğiyle ilgili çeşitli değerlendirmeler yapmaktadırlar. Müfessirlerin müteşâbih olan âyetlerin Allah'tan başkası tarafından bilinemeyeceğini savunmalarına rağmen, müteşâbih kapsamında değerlendirdikleri bazı hususlarla ilgili geniş izahlara yer verdikleri görülmektedir. Bu çalışmada önce usul eserlerinde (fıkıh usulü ve ulûmü'l-Kur'ân) sonra da tefsir kaynaklarında müteşâbih konusunun nasıl ele alındığı incelenmektedir. Ayrıca te'vîlinin bilinip bilinemeyeceği konusunda müfessirlerin müteşâbih meselesine yaklaşımları tespit edilmekte ve müteşâbih konuları arasında zikredilip mahiyetinin bilinemeyeceği ifade edilen “hurûf-ı mukatta'a, Allah'ın sıfatları ve fiilleri” gibi hususlar üzerinden teori-pratik tutarlılığının değerlendirilmesi yapılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Fıkıh usulü, Ulûmü'l-Kur'ân, Müteşâbih, Tutarlılık.

Within the Framework of the Concept of Mutashâbih the Issue of Theory-Practical Consistency of Commentators

Abstract: The commentators deal with the subject of mutashabih within the framework of Âl-i İmrân 3/7 verse and make various evaluations about what the word “muteshabihat” in this verse means. Although the commentators argue that the mutashabih verses cannot be known by anyone other than Allah, it is seen that they include extensive explanations about some of the issues they consider within the scope of mutashabih. In this study, firstly, it is examined how the subject of mutashabih is handled in the works of methodology (fiqh method and ulûmü'l-Kur'an) and then in the tafsir sources. In addition, the approaches of the commentators to the mutashabih issue regarding whether its ta'wîl can be

* Öğr. Gör. Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Kur'an Okuma ve Kiraat İlimi, Rize, Türkiye, vehbi.cansiz@erdogan.edu.tr, ORCID: 0000-0002-4592-9820

known or not, are determined, and the theory-practice consistency is evaluated through issues such as "hurûf-ı mukatta'a, Allah's attributes and actions", which are mentioned among the mutashabih topics and stated that their nature cannot be known.

الملاحظات في التفسير في سياق الإتساق النظري والعملي من خلال مصطلح المتشابه

الملخص: المفسرون يتناولون موضوع المتشابه في سياق الآية السابعة لسورة آل عمران ويناقشون معاني هذه الآية بملاحظات مختلفة. على الرغم من أن المفسرين يرون أنه لا يعرف معاني الآيات المتشابهة إلا الله من جانب ولكنهم يُعطون بعض التفاصيل في المسائل المتعلقة بهذه الآيات من جانب آخر. فسوف يتناول هذا البحث مسألة كيف يُطالع موضوع المتشابه في مصادر الأصول وعلوم القرآن والتفسير أيضا. إضافة إلى ذلك يُحاول على تثبيت آراء المفسرين في مسألة هل من الممكن أن يعرف أحد تأويل هذه الآيات. ويُحاول أيضا على تقييم مسألة الإتساق النظري والعملي من خلال مسائل الحروف المقطعة و صفات الله جل جلاله وأفعاله التي كانت مذكورة بين المتشابهات كمسائل لا يعرف ماهيتها أحد إلا الله.

الكلمات المفتاحية: التفسير، أصول الفقه، علوم القرآن، المتشابه، الإتساق.

GİRİŞ

Müteşâbih ayetlerin varlığı konusunda âlimler arasında ihtilaf olmamasına rağmen gerek fıkıh usulü ve ulûmü'l-Kur'ân kaynaklarında gerekse tefsirlerde müteşâbihle ilgili farklı tanımlamalar yapılmakta, hangi âyetlerin müteşâbih olduğu konusunda ihtilaf bulunmaktadır. Yapılan her tanım aslında ilgili âyetlerin anlaşılmasında müfessirin yaklaşımını ortaya koyacak şekilde bir çerçeve çizmektedir. Şöyle ki müfessirler ya da usulcüler, Âl-i İmrân Sûresi 7. âyette müteşâbihin bilinip bilinemeyeceği hakkında fikir beyan etmektedirler. Bu bağlamda onların müteşâbih kapsamına aldıkları konularla ilgili âyetlerin tefsirinde, kendileri için usul sadedinde olan bu fikirleri doğrultusunda yorum yapmaları zorunlu hale gelmektedir. Bu çalışmada Âl-i İmrân Sûresi 7. âyet merkeze alınarak, usul ve tefsir kaynaklarında müteşâbih kavramı için yapılan tanımlar, müteşâbih âyetlerin bilinip bilinmemesi ve tanımlanırken kapsama dâhil edilen konularla ilgili âyetlerde müfessirlerin yaklaşımları konu edilecektir. Çalışmanın ana konusuna zemin hazırlayacak mahiyette ilk olarak "müteşâbih" kavramının usul ve ulûmü'l-Kur'ân eserlerinde nasıl tanımlandığına değinilecek sonrasında Âl-i İmrân 3/7. âyet bağlamında müfessirlerin yorumları değerlendirilecektir.

Günümüze kadar telif edilen bütün eserler ve bu eserlerdeki değerlendirmeler çok kapsamlı bir çalışmayı gerektirecek mahiyette olduğundan, makaleye konu edilen "müteşâbih" kavramı öne çıkan bazı tefsirleri üzerinden tahlil edilecektir. Buna göre ilk dönem müfessirlerden Taberî (öl. 310/923), Mâtürîdî (öl. 333/944), Zemahşerî (öl. 538/1144) ve Kurtubî (öl. 671/1273); son dönem müfessirlerden Muhammed Abduh (öl. 1905), İbn Âşûr (öl. 1973) ve Süleyman Ateş'in tefsirleri incelenecektir. Söz konusu müfessirler tercih edilirken dirâyet, rivâyet ve ahkâm tefsirlerinde konunun nasıl işlendiğini görerek varsa farklı yaklaşımların tespit edilmesi; ayrıca Zemahşerî ile

Mu'tezile'nin, Mâtürîdî ile de Ehl-i sünnet'in (Mâtürîdiyye) konuya dair görüşlerinin mukâyesesi amaçlanmıştır.

Çalışmaya konu olan "müteşâbih" kavramıyla ilgili birçok müstakil çalışmanın bulunduğunu söylemek mümkündür. Fakat yapılan alan araştırmasında incelenen müfessirlerden bazılarının eserleri üzerinden genel bir araştırmaya tabi tutuldukları görülse de müfessirlerin müteşâbih meselesine nasıl yaklaştıklarını usul-tefsir/teori-pratik açısından analiz eden bir çalışmaya rastlanmamıştır.¹ Bu sebeple müfessirlerin müteşâbih kavramına yaptıkları tanımları ve çizdikleri çerçeveyi usul kabul ederek ilgili hususları eserlerinde yorumlarken ne denli tutarlı bir yol izlediklerini tespit etme adına bu çalışma yapılmıştır.

I. Usul Eserlerinde Müteşâbih Kavramı

"Müteşâbih" kavramı ulûmü'l-Kur'ân konuları arasında ele alınan önemli kavramlardandır. Klasik dönemden itibaren müfessirler arasında müteşâbih âyetlerin varlığıyla ilgili bir ihtilaf söz konusu değilken, hangi âyetlerin müteşâbih olduğuyla ilgili ciddi görüş ayrılıkları mevcuttur.² Bu başlık altında çalışma kapsamının dışında kalan bu görüş farklılıklarına girmeden "müteşâbih" kavramının sözlük ve terim anlamlarının yanında fıkıh usulü ve ulûmü'l-Kur'ân eserlerinde konuya dair yapılan değerlendirmeler aktarılacaktır.

¹ Bazı müfessirlerin ulûmü'l-Kur'ân açısından değerlendirildiği şu çalışmalar dikkat çekmektedir: Zülfikar Durmuş, "Mütezili Müfessir Zemaşerî'nin Muhkem ve Müteşâbih'e İlişkin Görüşlerinin Analitik İncelemesi", *Marife Dergisi* 3/3 (2003): 259-273; M. Zeki Duman, "Kur'an'da Müteşâbihât", *Bilimname: Düşünce Platformu* 9/3 (2005): 13-37; Mustafa Hocaoglu, *Ahkâm Tefsirlerinin Usul Açısından Mukayesesi* (Rize: STS Yayıncılık, 2010); Nefise Karaca Efe, *Kurtubî'nin Kur'an İlimleri'ne Yaklaşımı* (Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, 2012); Muhammed Hadi Marifet, "Muhkem ve Müteşâbih", *Misbah Dergisi* 2/21 (2013): 179-198; Abdurrahman Harbi, *Te'vilâtü'l-Kur'ân ile Keşşâf Tefsirlerinin Ulûmü'l-Kur'ân Açısından Değerlendirilmesi* (Doktora Tezi, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, 2019); İmran Çelik, *Kur'ân'ın Çağdaş Dönem Sünnî-Şii Yorumu (el-Menâr/el-Mizân)* (Ankara: Fecr Yayınları, 2021); Ersin Çelik, *Şîa'da Kur'an İlimleri -Muhammed Hâdî Ma'rifet Örneği-* (Ankara: Fecr Yayınları, 2021).

² Şükrü Özübuğday, "Kur'ân-ı Kerim'deki Muhkem - Müteşâbih Ayırımının İncelikleri", *Diyanet İlmî Dergi* 35/3 (1999): 30-35; Muhammed b. Abdilkerim eş-Şehristânî, "Umûm, Husûs, Muhkem, Müteşâbih, Nâsîh ve Mensûh Hakkında", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, trc. Selim Türcan 9/17 (2010): 226-228. Konuyla ilgili olarak ayrıca bk.: Durmuş, "Mütezili Müfessir Zemaşerî'nin Muhkem ve Müteşâbih'e İlişkin Görüşlerinin Analitik İncelemesi"; Galip Türcan, "Mâtürîdî'ye Göre Muhkem ve Müteşâbih Âyetler", *Milel ve Nihal Dergisi* 7/2 (2010): 277-294; Marifet, "Muhkem ve Müteşâbih"; Fahrüddin er-Râzî, "Muhkem Müteşâbih Meselesine Selefin Bakışı", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, trc. Celalettin Divlekci, 32 (2014): 175-188.

Kur'an'da beş sûrede³ altı defa zikredilen "müteşâbih" kelimesi sözlükte "birçok yönden birbirine benzeyen, benzeşen"⁴ anlamına gelirken terim olarak "mânâ yönünden birden fazla ihtimal taşıdığından dolayı anlaşılmasında güçlük bulunan lafız veya söz"⁵ şeklinde tanımlanmaktadır.⁶ İsfahânî (öl. V./XI. yy'ın ilk çeyreği) ve Cürçânî (öl. 816/1413) gibi lügat eserleri telif eden âlimlerin meseleye yaklaşımları, müteşâbihin mana itibariyle kesinlik ifade etmediğinden ve tam olarak anlaşılmadığından dolayı, sadece Allah tarafından bilinebileceği yönündedir.⁷

Fıkıh usulü âlimlerinden Cessâs (öl. 370/981) müteşâbihin birden fazla manayı muhtevi olduğunu ifade ederek müteşâbih olan âyetlerin muhkem âyetlere irca edilerek anlaşılacağını söylemektedir. Bu uygulamanın fikhî konularda çokça yapıldığına değinen Cessâs, meselenin izahını kıraat farklılıkları üzerinden yapmaktadır. Örneğin; kadınların hayız hallerinde kendileriyle birlikte olmayı yasaklayan, Bakara 2/222. âyetteki⁸ "وَلَا تَقْرُبُوهُنَّ حَتَّىٰ يَطْهُرْنَ / temizlenmedikçe onlarla cinsel ilişkide bulunmayın." ifadesinde bulunan kıraat farklılıkları dolayısıyla "يَطْهُرْنَ" kelimesi iki farklı anlama gelebileceğinden ötürü müteşâbih kabul edilmektedir. Şöyle ki, söz konusu kelimeyi tahfifle (يَطْهُرْنَ) okuyanlara göre sadece hayız kanının kesilmesine delalet etmektedir; bu da muhkemdir. Teşdidle (يَطْهُرْنَ) okuyanlara göre ise, hayız kanının kesilmesine delalet ettiği gibi gusletmeye de delalet etmektedir; bu da müteşâbihtir. Cessâs bu durumda âyetin ne dediğinin tam olarak ortaya

³ Bakara 2/25; Âl-i İmrân 3/7; En'âm 6/99, 141; Zümer 39/23.

⁴ Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgib el-İsfahânî, *el-Müfredât fi garîbi'l-Kur'ân*, thk. Nizar Mustafa el-Bâz (Mekke: Mektebet-ü Nizâr Mustafa el-Bâz, t.y.), 1/ 335; Ebü'l-Fazl Cemalüddin Muhammed b. Mükerrrem b. Ali b. Ahmed İbn Manzûr, *Lisânü'l-arab* (Kuveyt: Dâru'n-Nevâdir, 2010), 4/ 2190.

⁵ el-İsfahânî, *el-Müfredât*, 1/ 335; Yusuf Şevki Yavuz, "Müteşâbih", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 32 (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 204.

⁶ Müteşâbihin mahiyetiyle ilgili olarak, "şekil, renk, tat; adâlet, zulüm... gibi keyfiyet bakımından birbirine benzeyen" ve "lafzın bizzat kendisinde gizlilik olan ve idraki asla umulmayan" şeklinde değerlendirmeler de yapılmaktadır. el-İsfahânî, *el-Müfredât*, 1/ 335; Ali b. Muhammed eş-Şerif el-Cürçânî, *Kirabü't-ta'rîfât*, thk. Abdurrahman el-Maraşlı (Beyrut: Daru'n-Nefais, 2012), 200-202. Ayrıca Elmalılı'nın (öl. 1942) müteşâbihle ilgili olarak yaptığı şu açıklama dikkat çekicidir: "...İki şeyin birbirine karşılıklı olarak ve eşit derecede benzemelerine teşâbüh, benzeyenlerden her birine müteşâbih denir ki bunlar birbirinden seçilemezler ve insan zihni onları birbirinden ayırt etmekte âciz kalır." Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili* (İstanbul: Azim Dağıtım, 2011), 2/ 344.

⁷ Duman, "Kur'an'da Müteşâbihât", 23-24.

⁸ وَيَسْتَلُونَكَ عَنِ الْمَحِيضِ قُلْ هُوَ أَدَىٰ فَأَعْتَرُوا النِّسَاءَ فِي الْمَحِيضِ وَلَا تَقْرُبُوهُنَّ حَتَّىٰ يَطْهُرْنَ فَإِذَا تَطَهَّرْنَ فَأْتُوهُنَّ مِنْ حَيْثُ أَمَرَكُمُ اللَّهُ إِنَّ اللَّهَ "وَجِبُّ التَّوَابِينَ وَجِبُّ الْمُنْتَظِرِينَ / Sana kadınların aybaşı hallerini soruyorlar. De ki: O bir rahatsızlıktır. Bu sebeple âdet günlerinde kadınlardan ayrı durun, temizlenmedikçe onlarla cinsel ilişkide bulunmayın. İyice temizlendiklerinde onlara Allah'ın emrettiği şekilde yaklaşın. Allah çok tövbe edenleri sever ve içi dışı temiz olanları sever."

konulabilmesi için kelimenin, başka ihtimali olmayan “hayız kanının kesilmesine” hamledilmesi gerektiğini savunmaktadır.⁹

Serahsî (öl. 483/1090 [?]) de mahiyeti itibariyle muhatabına kapalı olan müteşâbihin sadece Allah tarafından bilinebileceğini savunmaktadır. Meseleye ru’yetullah üzerinden açıklık getiren Serahsî’ye göre kıyamette Allah’ın görülmesinin ne şekilde olacağına bilinmesi mümkün olmadığından müteşâbihattan sayılan bu tür konularda müminin durması ve “يَقُولُونَ آمَنَّا بِهِ كُلٌّ مِنْ عِنْدِ رَبِّنَا” / “... Ona inandık, hepsi rabbimiz katındandır.” derler.” âyetinin mucibince amel etmesi gerekmektedir.¹⁰

Ulûmü'l-Kur’ân müelliflerinden Zerkeşî (öl. 794/1392) Süyûtî (öl. 911/1505) ve Zürkânî (öl. 1367/1948) ise müteşâbih kavramını yaklaşık olarak yukarıdaki gibi tanımladıktan sonra meseleyi farklı açılardan değerlendirmektedirler. Onlara göre Allah’ın zatı, sıfatları, filleri gibi mahiyetine vukufiyetin mümkün olmadığı konularda âyetler, muhkem olan “لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ” / “O’na benzer hiçbir şey yoktur.”¹¹ âyetine irca edilmelidir. Yine şeytan ve nefis gibi Allah’ın dışındaki varlıkların fiillerine dair âyetler En’âm 6/125.¹² âyete; Allah’la ilgili zaman, mekan veya maiyyet ifade eden âyetler Nahl 16/60.¹³ ve İhlâs 112/1.¹⁴ âyetlerine irca edilerek anlaşılmaya çalışılmalıdır.¹⁵

Müellifler, Âl-i İmrân 3/7. âyetinde geçen “وَمَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُ إِلَّا اللَّهُ وَالرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ” cümlesinde “إِلَّا اللَّهُ” ifadesinde vakıf yapıp devamını yeni bir cümle olarak kabul edip etmeme konusundaki tartışmalara da yer vermektedirler. Buna göre ilgili yerde vakfedip devamını yeni bir cümle olarak kabul edenlere göre, müteşâbihin mahiyetini Allah’tan başka kimse bilemez. Bu durumda ilimde derinleşenlerin müteşâbihi bilemeyecekleri için her şeyin Allah katından olduğuna kesin olarak inandıklarını ifade etmektedirler. İlgili kısımda vakıf yapmaksızın iki cümleyi tek cümle olarak kabul edenlere göre ise müteşâbih, Allah’la birlikte, ilimde derinleşenler tarafından da bilinmektedir. Ayrıca müteşâbihin Allah’tan başkası tarafından bilinmeyeceği

⁹ Ebû Bekir Ahmed b. Ali er-Râzî el-Cessâs, *el-Füsûl fi’l-usûl*, thk. Uceyl Câsim en-Neşemî (Kuveyt: Dar-u tûrası’l-İslâmî, 1994), 1/ 375.

¹⁰ Ebû Bekr Şemsü’l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed es-Serahsî, *Usûlü’s-Serahsî*, ed. Ebû’l-Vefâ el-Efganî (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1993), 1/ 169.

¹¹ Şûrâ 42/11

¹² وَمَنْ يُرِدْ أَنْ يُضِلَّهُ يَجْعَلْ صَدْرَهُ ضَيِّقًا حَرَجًا” / kimi de saptırmak isterse, göğze çıkıyormuş gibi kalbine darlık ve sıkıntı verir.”

¹³ “وَلِلَّهِ الْمَثَلُ الْأَعْلَى” / Allah’a ise en yüce sıfatlar yaraşır.”

¹⁴ “قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ” / De ki: “O, Allah’tır, tektir.”

¹⁵ Bedreddin Muhammed b. Abdullah ez-Zerkeşî, *el-Burhân fi ulûmi’l-Kur’ân*, thk. Mustafa Abdulkadir Ata (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 2012), 2/ 44-45; Celalüddin Abdurrahman es-Süyûtî, *el-İtkân fi ulûmi’l-Kur’ân*, thk. Fevz Ahmed Zümerli (Beyrut: Dâru’l-Kitâbi’l-Arabî, 2016), 875-882; Muhammed Abdülazim ez-Zürkânî, *Menâhilü’l-irfân fi ulûmi’l-Kur’ân*, thk. Fevz Ahmed Zümerli (Kuveyt: Dâru’l-Kitâbi’l-Arabî, 1995), 515-520.

söylendiğinde “Kur’an’da ümmet tarafından bilinmeyen/anlaşılamayan bir şey mi var?” sorusunu sorarak konuyla ilgili ihtilaflara ve Kur’an’da müteşâbih âyetlerin bulunmasıyla ilgili olarak bir takım hikmet ve faydalara temas etmektedir.¹⁶

Yukarıda müteşâbih kavramıyla ilgili olarak gerek lügat gerekse usûl ve ulûmü’l-Kur’ân eserlerinde ifade edilen görüşler çerçevesinde kavram tanımlanmaya çalışıldı. Şimdi de ilk dönem ve son dönem müfessirlerinin Âl-i İmrân 3/7. âyet bağlamında müteşâbih kavramına yaklaşımları ele alınacak ve çizdikleri çerçeve ortaya konulacaktır.

II. Âl-i İmrân 3/7 Bağlamında Müteşâbihin Te’vîlinin Bilinebilirliği

Müteşâbih konusu -çalışmaya konu olan şekliyle- müfessirlerce Âl-i İmrân Sûresi¹⁷ 7. âyette ele alınmaktadır. Müfessirler surenin ilk bölümünün Hz. İsa ile ilgili meseleleri Hz. Peygamber’le tartışmak üzere Necran’dan gelen Hristiyan heyetle Hz. Peygamber arasında geçen tartışma konuları üzerine indiğini söylemektedirler.¹⁸ Genel olarak tevhid ve akaidle ilgili meselelere vurgu yapılan bu surede, zaman zaman farklı konulara da dikkat çekilmektedir.

“Müteşâbih” kavramı yukarıda da ifade edildiği gibi Kur’an’da farklı yerlerde geçse de bu çalışmada Âl-i İmrân 3/7. âyet çerçevesinde ele alınacaktır. Çünkü çalışmadaki asıl hedef kavramın tanımından ziyade müfessirler tarafından kapsamına dâhil edilen çeşitli konuların, “te’vîlin biliniş bilinemeyeceğiyle ilgili olarak” nasıl işlediği üzerinden bir mukâyese yapmaktır. Zira müteşâbih sayılan konularının mahiyetinin biliniş bilinemeyeceği meselesi müfessirlerce bu âyetin tefsirinde ele alınmaktadır.

Âl-i İmrân Sûresi 7. âyet:

“هُوَ الَّذِي أَنْزَلَ عَلَيْكَ الْكِتَابَ مِنْهُ آيَاتٌ مُحْكَمَاتٌ هُنَّ أُمُّ الْكِتَابِ وَأُخَرُ مُتَشَابِهَاتٌ فَأَمَّا الَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ زَيْغٌ فَيَتَّبِعُونَ مَا تَشَابَهَ مِنْهُ ابْتِغَاءَ الْفِتْنَةِ وَابْتِغَاءَ تَأْوِيلِهِ وَمَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُ إِلَّا اللَّهُ وَالرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ يَقُولُونَ آمَنَّا بِهِ كُلٌّ مِنْ عِنْدِ رَبِّنَا وَمَا يَذَّكَّرُ إِلَّا أُولُو الْأَلْبَابِ”

“Sana kitabı indiren O’dur. Onun (Kur’an) bir kısım âyetleri muhkemdir ki bunlar kitabın esasıdır; diğerleri ise müteşâbihdir. Kalplerinde eğrilik bulunanlar, fitne çıkarmak ve

¹⁶ ez-Zerkeşî, *el-Burhân*, 2/ 46-48; es-Süyûtî, *el-İtkân*, 882-887; ez-Zürkânî, *Menahilü’l-irfan*, 520-524.

¹⁷ Âl-i İmrân Medine’de nazil olup mushaf tertibine göre üçüncü sırada yer alan iki yüz âyetten müteşekkil bir sûredir.

¹⁸ Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmiu’l-beyân an te’vîl-i âyi’l-Kur’ân*, thk. Abdullah b. Abdilmuhsin et-Türkî (Kahire: Dâr-u Hicr, 2001), 3/ 162-163; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr el-Kurtubî, *el-Câmi’ li ahkâmi’l-Kur’ân ve’l-mübeyyinü limâ tezammenehü mine’s-sünneti ve âyi’l-Furkân*, thk. Muhammed İbrahim el-Hifnâvî ve Mahmud Hamid Osman (Kahire: Daru’l-hadis, 2010), 2/ 381; Fahrüddin er-Râzî, *et-Tefsîru’l-kebîr*, thk. İbrahim Şemsüddîn ve Ahmed Şemsüddîn (Bağdat: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 2013), 7/ 134; Muhammed et-Tâhîr İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve’t-tenvîr* (Beyrut: Müessesetü’t-Târîh, t.y.), 3/ 7-8.

onu (kişisel arzularına göre) te'vîl etmek için ondaki müteşâbihlerin peşine düşerler. Hâlbuki onun te'vîlini ancak Allah bilir; bir de ilimde yüksek pâyeye erişenler. Derler ki: Ona inandık, hepsi rabbimiz katındandır. (Bu inceliği) yalnız akliselim sahipleri düşünüp anlar.”¹⁹

Bu kısımda ilk ve son dönemde telif edilen tefsirlerde müfessirlerin âyeti ve özellikle “müteşâbih” kavramını nasıl anladıklarına, hangi konuları müteşâbih kategorisinde değerlendirdiklerine ve müteşâbihin te'vîliyle ilgili olarak âyetin son kısmını ne şekilde yorumladıklarına temas edilecektir.

A. İlk Dönem Tefsirlerinde

Müfessirler, âyetin tefsirinde öncelikle muhkem ve müteşâbihin ayrımını yapmaktadırlar. Buna göre muhkem âyetler; vaad, tehdit, sevap, ceza, helal, haram, öğüt ve ibretleri içeren âyetlerdir. Çünkü bu âyetler hiçbir yoruma mahal bırakmayacak derecede açık anlamlı olan âyetlerdir. Bu sebeple de Allah tarafından “أُمُّ الْكِتَابِ / kitabın anası/aslı” şeklinde nitelenmiştir. Müteşâbih âyetler ise muhkem âyetler gibi anlam açısından net olmayan, kelimeleri/tilaveti birbirine benzer olsa da manası muhatabı tarafından anlaşılmayacak bir mahiyette olan âyetlerdir.²⁰ Taberî Mâtürîdî ve Kurtubî bu tür âyetlerin sadece Allah tarafından bilineceğini, akıl sahibi ve ilimde derinleşmiş kimselerin bu hakikat karşısında söz söylemekten çekinmeleri gerektiğini ifade etmektedirler.²¹ Buna mukabil Zemahşerî müteşâbih âyetlerin anlamını Allah'tan başka, ilimde derinleşen kimselerin de bileceğini savunmaktadır.²² Zemahşerî'ye göre Kur'an'da, ilimde derinleşenlerin bileceği mahiyette müteşâbih âyetlerin bulunmaması halinde Müslümanlar kolayca kaçıp Allah'ın varlığı gibi konularda araştırma yapmaktan uzaklaşabilirler. Bu sebeple müteşâbih âyetlerle Allah, Müslümanları araştırmaya sevk etmektedir.²³

Eserlerinde âyetleri açıklamak üzere birçok rivayete başvuran Taberî, Mâtürîdî ve Kurtubî, muhkem-müteşâbihle ilgili müfessirlerin ihtilaf içerisinde olduğunu söyleyerek bu âyetin izahı çerçevesinde sahabe ve tâbiün arasında müfessir olanların

¹⁹ Hayrettin Karaman v.dğr., *Kur'ân Yolu Meâlî* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2014), 49.

²⁰ et-Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 3/ 171-173; Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmud el-Mâtürîdî, *Te'vîlât-ü ehli's-sünne*, thk. Mecdî Bâ Sellûm (Beyrut: Daru'l-kütübî'l-ilmîyye, 2005), 2/ 305; Ebu'l-Kâsım Cârullah Mahmud b. Ömer b. Muhammed ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf an hakâik-i ğavâmizi't-tenzîl ve uyûni'l-ekâvîl fi vücûhi't-te'vîl*, thk. Adil Ahmed Abdülmevcud ve Ali Muhammed Muavvez (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmîyye, 2009), 1/ 333; el-Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*, 2/ 386.

²¹ et-Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 3/ 171-173.

²² ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/ 333.

²³ ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/ 333; Harbî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân ile Keşşâf'ın Mukayesesi*, 131-135. Kurtubî Te'vîlin bilinmesi konusunda Zemahşerî gibi düşünmese de müteşâbih âyetlerin Kur'an'da bulunmasına dair Zemahşerî'nin zikrettiği hikmetlere işaret etmektedir. bkz. el-Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*, 2/ 394.

görüşlerine yer vermektedirler. Buna göre nâsîh âyetler muhkem, mensuh âyetler müteşâbih;²⁴ anlam açısından muhatapta şüphe bırakmayacak şekilde net hüküm bildiren âyetler muhkem, farklı yorumlara açık mahiyette olan âyetler müteşâbih;²⁵ tek bir anlama gelen âyetler muhkem, birden fazla anlama gelen âyetler müteşâbih²⁶ şeklinde değerlendirilmektedir.²⁷

Taberî ve Kurtubî, konu ile ilgili Cabir b. Abdullah'ın (öl. 78/697) görüşünü daha tutarlı bulmaktadır. Ona göre muhkem, anlamı ve te'vîli ilim ehli tarafından bilinen ve tefsir edilen âyetler; müteşâbih ise te'vîlini Allah'tan başka kimsenin bilemeyeceği âyetlerdir. Bu bağlamda Hz. Îsâ'nın nüzul vakti, kıyametin ne zaman kopacağı ve hurûf-ı mukatta'a gibi mahiyeti hiç kimse tarafından bilinmeyen meseleler müteşâbih konulardır.²⁸ Buna ilâve olarak Kurtubî'nin, mensuh olmayan âyetlere, "muhkemdir" diyerek, nesh ile muhkem arasında ilişki kurduğu ve konuya dair aktardığı görüşler arasında bulunan "muhkemler nâsîh, müteşâbihler ise mensuh olanlardır" sözünü de tercih ettiği ifade edilmektedir.²⁹

Mâturîdî, insani özelliklerin Allah'a izafe edildiği âyetlerin lafzî olarak anlaşılamayacağını, metafizik âleme ait bu hususların fiziki âleme aktarılmasının zorunlu bir sonucu olması sebebiyle insan davranışlarına teşbih edilerek anlatıldığını söylemektedir. Dolayısıyla her ne kadar lafzen insan fiillerinin tasviri gözlemlense de nispet Allah'a olunca anlam tam olarak bilinmemektedir.³⁰ Müfessir söz konusu âyette müteşâbihin kapsamını net olarak çizmemekle birlikte, yukarıda sözü edilen fiillerin ve hurûf-ı mukatta'a gibi konuların mahiyetinin tam olarak bilinmeyeceğini vurgulayarak "وَمَا يَعْظُمُ تَأْوِيلُهُ إِلَّا اللَّهُ" cümlesinin ne ifade ettiğiyle ilgili ipuçları vermektedir.³¹

²⁴ İbn Mes'ûd (öl. 32/652-53), İbn Abbâs (öl. 68/687-88), Dahhâk (öl. 105/723) ve Katâde (öl. 117/735)

²⁵ Mücahid (öl. 103/721).

²⁶ İbn. Zübeyr, bu görüşe ilaveten muhkem âyetlerin, muhaliflere ve batıla karşı Allah'ın varlığına delil teşkil eden ve kullarını çeşitli haramlara karşı uyarı/koruma içeren âyetler olduğunu, müteşâbihlerin ise farklı yönlere çekilebilme özelliğinden ötürü sapık fikirlerin, arzu ettikleri gibi üzerine konuştukları âyetler olduğunu söylemektedir. Meseleyi sadece kıssalar etrafında değerlendiren İbn Zeyd'e göre muhkem, kıssaların net ve detaylı bir şekilde anlaşılmasını sağlayan âyetler; müteşâbih ise aynı kıssanın çeşitli sûrelerde farklı lafız ve yönleriyle aktarıldığı âyetlerdir. Ayrıca İbn Zeyd'in muhkem âyetlere örnek olarak, Hûd Sûresi'nde detaylı olarak anlatılan Nûh (a.s.), Hûd (a.s.), Salih (a.s.), İbrahim (a.s.), Lût (a.s.) ve Şuayb (a.s.)'in kıssalarını; müteşâbih âyetlere de birçok surede farklı lafızlarla yaklaşık olarak aynı anlama gelecek şekilde anlatılan Musa (a.s.)'in kıssasını zikrettiği rivayet edilmektedir.

²⁷ et-Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 3/ 172-174; el-Mâturîdî, *Te'vîlât*, 2/ 303-305; el-Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*, 2/ 386-388.

²⁸ et-Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 3/ 174-175; el-Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*, 2/ 388.

²⁹ Karaca Efe, *Kurtubî'nin Kur'an İlimleri'ne Yaklaşımı*, 131-133.

³⁰ Harbi, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân ile Keşşâf'ın Mukayesesi*, 139.

³¹ el-Mâturîdî, *Te'vîlât*, 2/ 311-312; 7/ 267; 8/ 704-705.

Mâtürîdî'ye göre âyette geçen “فَيَتَّبِعُونَ مَا تَشَابَهَ مِنْهُ ابْتِغَاءَ الْفِتْنَةِ وَابْتِغَاءَ تَأْوِيلِهِ” ifadesindeki “tabi olmak” bilindik anlamda itaat değildir. Zira Kur’an kendisine tabi olunması için gönderilmiş bir kitaptır. Muhkem olsun müteşâbih olsun Kur’an âyetlerine tabi olup onları hayata geçirmek haddi zatında övülesi bir durumdur. Bu sebeple âyetteki “فَيَتَّبِعُونَ” kelimesi, müteşâbih âyetler üzerinden Müslümanların kafalarını karıştırmak üzere bid’at ehli tarafından yapılan çalışmaları ifade etmektedir.³² Ayrıca Mâtürîdî Kur’an’da müteşâbih âyetlerin bulunmasıyla ilgili olarak iki hikmet olduğunu söylemektedir: Birincisi, eğer müteşâbih bilinebilen konularla alakalı ise ya âlimin cahile üstünlüğünü göstermek, ya da murad-ı ilâhîyi öğrenebilmek için muhatabı araştırmaya sevk etmektir. İkincisi, bilinmeyen konularla ilgili ise bu durumda Allah bu tür âyetler üzerinden kullarını imtihana tabi tutmaktadır.³³

Taberî, Kur’an’da insanların Allah’ın istediği doğrultuda yaşamalarını sağlamak için ihtiyap duyup da anlayamadıkları bir âyetin bulunmasını caiz görmemektedir. Çünkü ona göre “وَأَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الذِّكْرَ لِتُبَيِّنَ لِلنَّاسِ مَا نُزِّلَ إِلَيْهِمْ” / İnsanlara indirdiklerimizi kendilerine açıklaman için kitabı indirdik.”³⁴ âyetinin ifade ettiği gibi Hz. Peygamber’in görevi Kur’an âyetlerini insanların anlayacağı şekilde açıklamaktır. O halde Kur’an’da insanların anlamadığı bir âyet yoktur. Peki, Allah’tan başkası tarafından anlaşılmayan müteşâbihin anlamı nedir? Taberî bu soruya, “يَوْمَ يَأْتِي بَعْضُ آيَاتِ رَبِّكَ لَا يَنْفَعُ نَفْسًا إِيْمَانُهَا لَمْ تَكُنْ” / Daha önce inanmamış yahut inancı sayesinde bir iyilik yapmamış kimseye, rabbinden bazı işaretler geldiği gün iman etmesi fayda sağlamaz.”³⁵ âyetiyle cevap vermektedir. Ona göre âyette vurgulanan şey kıyâmet alametlerinden biri/birkaçı -ki bunlar Hz. Peygamber’in açıklamasına göre güneşin batıdan doğmasıdır- geldiğinde iman etmenin fayda sağlamayacağıdır. Kulun ihtiyap duyduğu şey en fazla Hz. Peygamber’in işaret ettiği alamettir. Burada müteşâbih olup bilinmesi mümkün olmayan şey ise bu alametin ne zaman ortaya çıkacağıdır.³⁶

Diğer üç müfessirden farklı olarak müteşâbih âyetlerin de bilinebileceğini savunan Zemahşerî'ye göre muhkem âyetler kitabın aslı olduğu için, müteşâbih olan âyetler muhkemlere irca edilerek anlaşılabilir. Örneğin, müteşâbih olan “وَجُودٌ” / Oysa o gün bir kısım yüzler rablerine bakarak mutlulukla parıldayacaktır.”³⁷ âyeti, muhkem olan “لَا تُدْرِكُهُ الْأَبْصَارُ” / Gözler O’nu idrak edemez.”³⁸ âyetine irca edilerek anlaşılmalıdır. Yine “وَإِذَا أَرَدْنَا أَنْ نُهْلِكَ قَرْيَةً أَمَرْنَا مُتْرَفِيهَا فَفَسَقُوا فِيهَا” / Bir ülkeyi helâk etmek istediğimizde oranın şımarmış yöneticilerine emirler veririz; onlar ise orada

³² el-Mâtürîdî, *Te’vîlât*, 2/ 309.

³³ el-Mâtürîdî, *Te’vîlât*, 2/ 313.

³⁴ Nahl 16/44

³⁵ En’âm 6/158

³⁶ et-Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 3/ 175.

³⁷ Kıyâmet 75/22-23.

³⁸ En’âm 6/103.

günah işlemeye devam ederler."³⁹ âyeti müteşâbih olup, anlaşılabilmesi için muhkem olan " *إِنَّ اللَّهَ لَا يَأْمُرُ بِالْفَحْشَاءِ* / *Allah kötülüğü emretmez.*"⁴⁰ âyeti çerçevesinde anlaşılması gerekmektedir.⁴¹

B. Son Dönem Tefsirlerinde

Son dönem diye adlandırabileceğimiz 21. yy'da telif edilen tefsirler ele alınacaktır. Bu bağlamda Abduh ve Reşîd Rızâ, İbn Âşûr ve Süleyman Ateş'in tefsirleri incelenecektir.

İncelemeye alınan müfessirler, ilk dönem tefsirlerinde olduğu gibi, genel hatlarıyla muhkemin, te'vîle/yoruma ihtimali olmayacak şekilde açık olan ve kıssalarda peygamberlerin ümmetlerine dair yaşadıklarını anlatan âyetler; müteşâbihin ise, üzerine farklı fikirlerin oluşma zemini bulduğu ve birtakım tekil meselelerin birbirine benzemesi sebebiyle muhatabın zihninde bir netlik kazanamayan âyetler olduğunu söylemektedirler.⁴²

Abduh, muhkem ve müteşâbihle ilgili olarak geçmişte zikredilen farklı görüşleri on maddede⁴³ toplayarak müteşâbihle ilgili üç tasnif yapmaktadır: Birincisi, anlamını Allah'tan başka kimsenin bilemeyeceği âyetler. Özellikle âhiret hayatına dair gaybî bilgilerin mahiyetini tam anlamıyla sadece Allah bilir. İkincisi, İlimde derinleşenlerin bilebileceği âyetler. Müteşâbihler sadece âhiret hayatına dair âyetler olmayıp, Allah'ın ve peygamberin sıfatları gibi hususları da ihtiva etmektedir. İlimde derinleşenler, Kur'an'ın muhkem âyetlerine başvurmak suretiyle bu âyetlerin anlamlarını bilebilirler. Üçüncüsü de namaz vakitleri gibi birden fazla sonuç çıkarılması mümkün olan âyetlerdir. Kur'an, mesajının ulaştığı her yerde namaz vakitleri oranın şartlarına göre belirlensin diye bu durumu müphem/müteşâbih bırakmıştır.⁴⁴

Abduh, Allah'ın söylediği her sözün muhatapça anlaşılabilir bir izahı olması gerektiğine inandığından ötürü, Allah'a, sıfatlarına, gayb âlemine yönelik konularda tenzîh metodunu benimseyen Selefin yolunda olduğunu, diğer hususlarda ise hem selefin tenzîh metodunu hem de halefin te'vîl metodunu kullandığını ifade etmektedir.⁴⁵ Ayrıca Kur'an'da müteşâbih âyetlerin bulunmasıyla ilgili olarak bazı hikmetlere dikkat çeken Abduh, müteşâbih âyetlerle, dinde akla ve ilme özel bir

³⁹ İsrâ 17/16.

⁴⁰ A'râf 7/28.

⁴¹ ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/ 333.

⁴² Muhammed Abduh - Muhammed Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-hakîm (Tefsîru'l-menâr)*, trc. Harun Ünal - Nusrettin Bolelli (İstanbul: Ekin Yayınları, 2011), 3/ 233-234; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 3/ 16-17; Süleyman Ateş, *Kur'ân-ı Kerîm'in Tefsiri* (Ankara: Yeni Ufuklar Neşriyat, 1988), 1/ 412-413.

⁴³ Abduh - Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-menâr*, 3/ 237-239.

⁴⁴ Abduh - Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-menâr*, 3/ 240.

⁴⁵ Abduh - Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-menâr*, 1/ 312; Çelik, *Kur'ân'ın Çağdaş Dönem Sünnî-Şîî Yorumu*, 81.

vurgu yapıldığını ifâde etmektedir. Ona göre bu âyetler, insanları kevnî deliller, akli burhanlar, hitap yolları ve delalet şekilleri üzerine araştırmaya sevk etmekte ve dini anlamada aklın özne/aktif bir role sahip olduğuna işaret etmektedir. Öte yandan nasıl ki peygamberler sadece seçkin insanlardan gönderilmiş ise bazı müteşâbih âyetlerin de seçkin insanlar tarafından anlaşılacağı formları vardır. Örneğin, Hz. İsa'nın "Allah'ın kelimesi" ve "Allah'tan bir ruh" olması ve bu durumun Kur'an'da müteşâbih bir dille ifade edilmesi bunun delilidir.⁴⁶

İbn Âşûr ise Âl-i İmrân Sûresi'nin Necran Hristiyanlarıyla yapılan tartışma üzerine nazil olduğuna vurgu yaparak yedinci âyetin de onların, Kur'an âyetlerinin Hz. İsa'nın ulûhiyetine işaret ettiği iddialarına bir reddiye niteliği taşıdığını söylemektedir. Ona göre "مِنْهُ آيَاتٌ مُّحْكَمَاتٌ" ifadesi Kur'an'ın, onların iddialarına karşı ne denli sağlam olduğuna işaret etmektedir. Ayrıca âyette "muhkem" için, "مُحْكَمٌ" kelimesinin istiâre yoluyla "منع" anlamı içermesi sebebiyle, muhtemel başka anlamların oluşmasının imkânsızlığı; müteşâbih için ise kelimenin benzeşme anlamından hareketle yine istiâre yoluyla muhtemel farklı anlamlara gelebileceği ifade edilmektedir.⁴⁷

Müfessir muhkem âyetlerin "kitabın aslı" olarak tanımlanması sebebiyle "itikat, teşri', âdâb ve mev'ize" konularının, başka manalara ihtimali olmayacak şekilde anlatıldığı âyetler olduğunu belirtmektedir. Buna mukabil, müteşâbih âyetlerin ise muhkemler kadar kesin bir anlama delalet etmeyen, ihtiva ettiği farklı anlamlara delaleti eşit derecede olan âyetler olduğunu söylemektedir.⁴⁸

İbn Âşûr'a göre şu iki şey Kur'an'ın maksatları arasında yer almaktadır: Birincisi, Kur'an'ın devamlılık arz eden bir şeriat olduğudur. Bu da âyetlerin lafız açısından, öncekilerin ve sonrakilerin, meselelerini halletme esnasında başvurarak hüküm istinbat edecekleri mahiyette olmasını gerektirmektedir. İkincisi ise, şeriatın yükünü omuzlayan İslam âlimlerini yeni hükümler ve maksatları ortaya çıkarmaya yönelik araştırmaya sevk etmektir. Böylece her dönemdeki âlimler, o döneme ait yeni ortaya çıkan meselelerin hallinde murâd-ı ilâhîyi tespit edebilecek ve problemlere çözüm üretebileceklerdir.⁴⁹

Kur'an'ın asıl maksatları arasında yer alan bu iki husus dikkate alındığında muhkem-müteşâbih konularıyla alakalı net bir sonuca ulaşılabileceğini vurgulayan İbn Âşûr, araştırmalarının sonucu olarak Kur'an'daki müteşâbihlerin mahiyetiyle

⁴⁶ Abduh - Reşid Rızâ, *Tefsiru'l-menar*, 3/ 245-247.

⁴⁷ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 3/ 15.

⁴⁸ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 3/ 16.

⁴⁹ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 3/ 18.

ilgili on madde zikretmektedir.⁵⁰ Fakat ayrı ayrı maddelenmiş olsa da zikredilen hususların aslında Abduh'un dile getirdiği üçlü tasnifin kapsamına girdiğini söylemek mümkündür.

İbn Âşûr konuya dair söz konusu maddeleri zikretmesine rağmen müteşâbihin te'vîlinin bilinmesiyle ilgili olarak "وَالرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ" ifadesinin Allah lafzına atfedildiğini; dolayısıyla da ilimde derinleşenlerin müteşâbih âyetlerin te'vîlini bileceğini söylemektedir. Ona göre Kur'an'daki muhkem âyetler zaten herkes tarafından anlaşılmaktadır. Allah'ın övdüğü ve faziletli kıldığı ilimde derinleşenler ise herkesten farklı olarak müteşâbih âyetleri anlayarak temayüz etmektedirler. O, bu görüşüne İbn Abbâs'ın Âl-i İmrân 3/7. âyetle ilgili olarak "Ben müteşâbihin te'vîlini bilenlerdenim." sözünü delil olarak sunmaktadır.⁵¹

Âyette geçen "يَقُولُونَ أُمَّاَ بِهِ كُلُّ مَنْ عِنْدَ رَبِّنَا" ifadesiyle ilgili iki ihtimalin olduğunu söyleyen İbn Âşûr, birincisinde; ilgili sözün kinaye yoluyla itikadî alana delalet ettiğini ifade etmektedir. Buna göre ilimde derinleşenler müteşâbihin te'vîlini bilmekte ve "Kur'an'ın tamamı neden ilk bakışta anlaşılan muhkem âyetlerden müteşekkil değil?" gibi bir şüpheye düşmeden muhkem olsun müteşâbih olsun bütün âyetlerin Allah katından gönderildiğine inanmaktadırlar. İkinci ihtimalde ise, bu sözün ilimde derinleşenler tarafından diğer insanlara bir tavsiye niteliğinde söylendiğini zikretmektedir.⁵²

Süleyman Ateş de diğer müfessirler gibi muhkem ve müteşâbih kavramlarını izah kabilinden farklı görüşleri aktarmaktadır. Öte yandan el-İsfahânî'nin müteşâbihe

⁵⁰ 1- Kıyamet ahvaline ve Allah'ın rubûbiyetine dair hususlar gibi beşer aklının künhüne vakıf olamayacağı bir takım meseleleri içeren âyetler. 2- Hurûf-ı mukatta'a ve Allah'ın semaya/arşa istiva etmesi gibi -anlamı açık olan diğer âyetlere hamledilerek çeşitli te'vîllerle anlaşılmaya çalışılsa da- Müslümanların iman edeceği tarzda manalar içeren âyetler (Bakara 2/1, 29; Tâhâ 20/1, 5). 3- Beşer dili ile tam olarak ifade edilemeyen, Allah'ın "Rahmân, Raûf, Mütekebbir" gibi sıfatlarının geçtiği âyetler (Bakara 2/163; Âl-i İmrân 3/30; Haşr 59/23). 4- Kâinatın yaratılışı ve güneş ve rüzgârların hareketleri, gece-gündüzün oluşumu gibi bazı dönemlerde ne olduğu tam olarak anlaşılmayan fakat zaman ilerleyip bilim geliştikçe mahiyeti anlaşılabilen meseleleri içeren âyetler (Hicr 15/22; Yâsîn 36/38; Zümer 39/5). 5- Ulûhiyetin kemaline aykırı olan, tenzîh gerektiren ve Allah'a doğrudan nispeti mümkün olmadığı için mecâzî olarak anlaşılması gereken âyetler (Zâriyât 51/47; Tûr 52/48; Rahmân 55/27). 6- Arapça olup Kureyş ve Ensar gibi Kur'an'ın ilk muhatapları tarafından anlaşılabilen lafızları içeren âyetler (Tevbe 9/114; Nahl 16/47; Hâkka 69/36; Abese 80/31). 7- Teyemmüm, zekât ve riba gibi Araplar tarafından normalde bilinmeyen; ancak sonradan literal anlam kazanan şer'î istihlaklar içeren âyetler. 8- Başka milletlere mensup kişilerce -Arapça bilse de- sebebi bilinmediği için müteşâbih zannedilen Arapça üslupları (zaid harfler vs.) içeren âyetler (Nisâ 4/142; Şûrâ 42/11). 9- Dönemin Arap adetlerine göre inen, o dönemde anlaşılan fakat daha sonra ne olduğu tam olarak anlaşılabilen meseleleri içeren âyetler (Bakara 2/158, 187; Mâide 5/93). 10- Zayıf görüşlü Bâtıniye ve Müşebbihe'nin müteşâbihattan saydığı âyetler (A'râf 7/187; İsrâ 17/85; Kalem 68/42). İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 3/ 18-21.

⁵¹ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 3/ 25.

⁵² İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 3/ 28.

dair yaptığı üçlü tasnifin konuya ışık tutacağını da belirtmektedir. İsfahânî'ye göre müteşâbihler üç kısımdır: Birincisi, kıyametin kopması, Dâbbe'nin çıkması gibi sadece Allah tarafından bilinen hususlar. İkincisi, garîb lafızlar ve kapalı hükümler gibi yaklaşık olarak herkesin bilebileceği hususlar. Üçüncüsü de ilk ikisi arasında bir mahiyet taşıyan meselelerdir ki bunları da ilimde derinleşenler bilebilmektedir.⁵³

Ateş, müteşâbih âyetlerin anlaşılmasında İslam âlimlerinin iki usule sahip olduğunu söylemektedir. İlki Selefin usulüdür. Buna göre ilgili âyetler hakkında yorumdan kaçınmak ve olduğu gibi iman etmek gerekir. Diğer ise sonraki âlimlerin takip ettiği ve Allah'ın zatına yakışmayan ve tenzîh gerektiren lafızları Allah'ın zatına yakışacak tarzda anlama şeklindedir. Ateş'e göre söz konusu âyetlerin anlaşılmasında selefin usulü takip edilmelidir. Zira Allah'ın zâtı, sıfatları ve fiilleri vb. gibi antropomorfik ifadelerle hurûf-ı mukatta'a, mahiyeti açısından kullar tarafından bilinmesi mümkün olamayan konulardır.⁵⁴

Müteşâbih konusunda yukarıdaki açıklamaları yapan Ateş, Âl-i İmrân Sûresi 7. âyetteki müteşâbih ifadesinin Kur'an'la ilgili değil Kutsal Kitap'la ilgili olduğunu savunmaktadır. Ona göre surenin ilk bölümü Necran Hristiyanlarına yönelik olduğundan, 7. âyetteki "الَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ زَيْعٌ" ifadesi ehli kitabı, "فَيُنَبِّئُونَ مَا تَشَاءُ مِنْهُ" ifadesi ise Hz. İsa hakkındaki uluhiyet iddialarına işaret etmektedir.⁵⁵

III. Müteşâbih Kapsamında Değerlendirilen Hususları İçeren Âyetlerin Tefsiri

Çalışmanın bu bölümünde müfessirler tarafından (teoride) müteşâbih olarak ifade edilen hususların, ilgili konuya dair âyetleri tefsir ederlerken (pratikte) nasıl bir yol takip ettikleri değerlendirilecektir. Buna göre "te'vîlinin bilinemeyeceği ifade edilen müteşâbih konularla ilgili âyetlerde müfessirler yorum yapmışlar mıdır, yoksa bunun mahiyetini sadece Allah bilir düşüncesi ile yorumdan kaçınmışlar mıdır?" sorularına cevap aranacaktır. Bir başka deyişle müfessirlerin, hem kendilerinden önceki usulcülerin hem de bizzat kendilerinin ortaya koyduğu usule riayet edip etmedikleri ortaya konulacaktır. Belirlenen başlıklar altında, çalışmada ele alınan bütün müfessirler değil -çalışmanın amacına uygun olarak- ilgili konuyu müteşâbih kapsamına alıp mahiyetinin bilinemeyeceğini savunan müfessirler incelenecektir.

A. Hurûf-ı Mukatta'a

Hurûf-ı mukatta'a Arap alfabesindeki on dört harften (ا، ح، ر، س، ص، ط، ع، ق، ك،) oluşmakta ve Kur'an'da tekrarlarıyla birlikte yirmi dokuz formda ikisi

⁵³ Ateş, *Kur'ân Tefsiri*, 1/ 412-413.

⁵⁴ Ateş, *Kur'ân Tefsiri*, 1/ 414.

⁵⁵ Ateş, *Kur'ân Tefsiri*, 1/ 416.

Medenî olmak üzere yirmi dokuz sûrenin başında yer almaktadır.⁵⁶ Bu harfleri çalışmada ele alınan müfessirlerden Taberî, Mâtürîdî, Kurtubî, İbn Âşûr ve Süleyman Ateş müteşâbih kapsamında değerlendirmektedir. Müteşâbihin te'vîlinin ilimde derinleşenler tarafından bilineceğini savunanların da aralarında bulunduğu bu müfessirlere göre hurûf-ı mukatta'anın bilgisini Allah kendisine ayırmıştır. Söz konusu müfessirler hurûf-ı mukatta'a ile ilgili düşüncelerini Bakara Sûresi'nin ilk ayetinde izah etmişlerdir.

Taberî, "الم" harflerinin "Kur'an'ın isimleri" "Bazı surelerin girişleri" "başında buldukları surelerin isimleri" "Allah'ın ism-i azamı" "yemin ifadeleri" "isim ve fiillerden kısaltılmış her biri ayrı anlama gelen rumuzlar"⁵⁷ "dilde kullanılan hece harfleri" "her biri birden fazla anlama gelen harfler" "Kur'an'ın sırları" şeklinde yorumlanabileceğini söylemektedir.⁵⁸ Bunlara ilâve olarak dil âlimlerinin de görüşlerine⁵⁹ yer veren Taberî zikrettiği görüşler içerisinde, ortaya konulan bütün görüşleri ihtiva etmesi sebebiyle her birinin ayrı ayrı anlamları olduğu görüşüne katıldığını beyan etmektedir.⁶⁰

Taberî hem eserinin mukaddimesinde hem de Âl-i İmrân Suresi'ndeki müteşâbih bahsinde Kur'an âyetlerini üç kısma ayırmaktadır. 1- Manası herkes tarafından anlaşılacak şekilde açık olan âyetler. 2- Manasındaki kapalılığın Hz. Peygamber'in beyanıyla giderildiği âyetler. 3- Hurûf-ı mukatta'a, kıyametin ne zaman kopacağı gibi sadece Allah'ın bilebileceği meseleleri ihtiva eden âyetler. Taberî ilk ikisinin muhkem üçüncüsünün ise müteşâbih olduğunu, müteşâbihin de sadece Allah tarafından bilineceğini söylemektedir.⁶¹ Bu beyanına rağmen Taberî'nin sadece Allah tarafından bilenecek olan müteşâbih kapsamına aldığı hurûf-ı mukatta'a hakkında bu kadar nakilde bulunması ve hatta bunlar arasında bir tercih yapması, onun kendi usulüne aykırı davrandığı izlenimi vermektedir.

Mâtürîdî, hurûf-ı mukatta'a ile ilgili olarak yukarıda Taberî'nin zikrettiği görüşlere ilâveten "hurûf-ı mukatta'adan sonraki âyetin o harflerin tefsiri olduğu" "ümmetin ömrünün hesap edildiği ebce harfleri olduğu" "anlamının Allah'a ait olan müteşâbihattan olup müslümanlar için imtihan kılındığı" görüşlerini aktarmaktadır.⁶² Ayrıca müfessir, bu harflerle yemin kastedilmesinin kuvvetle muhtemel olduğunu

⁵⁶ M. Zeki Duman - Mustafa Altundağ, "Hurûf-ı Mukattaa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 18 (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 401.

⁵⁷ Örneğin; "الم" ifadesinde "ل" ben (لنا), "أ" Allah (الله), "م" ise iyi bilirim (أعلم) anlamına gelmekte ve cümle olarak "Ben her şeyi en iyi bilen Allah'ım" demektir.

⁵⁸ et-Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 1/ 118-120.

⁵⁹ et-Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 1/ 120-123.

⁶⁰ et-Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 1/ 125-126.

⁶¹ et-Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 1/ 56-57; 3/ 175.

⁶² el-Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 1/ 370-371.

da vurgulamaktadır. Ona göre Araplar arasında kıymetli olan şeylere yemin etme geleneği bulunduğu için Allah da insanların dünya ve âhiret saadetini temin edecek hususları bilmelerini sağlayan bu önemli harflere yemin etmektedir. Mâtürîdî bunun dışında yukarıdaki görüşlerin ihtimal dâhilinde olduğunu ifade etmekte hatta bazı görüşlerin veciz bir anlatım örneği sunduğunu belirtmektedir. Örneğin; bu harflerin bir takım rumuzlar olduğu ihtimali Kur'an'ın icazına delalet etmektedir. Zira rumuzla iletişim kurmak veciz bir üslup özelliğini yansıtmaktadır. Yine o, bu harflerin sadece Allah'ın bileceği bir mahiyette olduğu kulların bu konuda sessiz kalıp teslimiyet göstermeleri gerektiğinin de muhtemel olduğunu ifade etmektedir.⁶³

Mâtürîdî'nin konuyla ilgili bu kadar ihtimal zikretmesi ve bu ihtimallere dair olumsuz herhangi bir değerlendirme yapmaması onun, kendi usulüyle çalışmaktadır. Çünkü o, hurûf-ı mukatta'a'nın mahiyetinin tam olarak bilinemeyeceği savunmaktadır.

Hurûf-ı mukatta'anın mahiyetinin bilinemeyeceğini ifâde eden Kurtubî de Bakara Sûresi'nin ilk âyetinde konuyla ilgili olarak bu harflerin müteşâbih konular arasında olduğuna dikkat çekmekte, bu harflerin bilgisinin, Allah'a ait olduğunu vurgulamaktadır. Fakat böyle söylemesine rağmen, bu harflerle ilgili yapılan değerlendirmelerin faydalı olacağı kanaatini paylaşan âlimlere atıfta bulunarak, söz konusu harflerin ne anlama geldiğine dair Taberî'nin de zikrettiği farklı görüşlere temas etmektedir. Müfessir, Taberî'nin aktardıklarına ilâveten "harflerin müşriklere meydan okuma olduğu" ve "bazı isimlere⁶⁴ delalet ettiği" görüşlerine yer vermektedir.⁶⁵

Kurtubî'nin yukarıda özellikle vurgulamasına rağmen herhangi bir eleştiri getirmeden hurûf-ı mukatta'a konusunda bu kadar açıklamaya yer vermesi teori-pratik mukâyesesi açısından çelişki arz etmektedir.

İbn Âşûr ise müteşâbih konusunda cumhurun görüşüne⁶⁶ katıldığını ifade ederken aynı zamanda ilimde derinleşenlerin de müteşâbih konularına muttali olabileceğini söylemektedir. Hatta müteşâbihin te'vîlini bilmek ilimde derinlik sahibi olanları diğer insanlardan ayıran bir özellik olup Allah'ın övgüsüne mazhariyet için bir gerekçe olduğunu savunmaktadır.⁶⁷

⁶³ el-Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 1/ 370.

⁶⁴ Örneğin: "ا" ifadesinde "ا" Allah, "ب" Cebrail, "م" Muhammed ismine veya "ل" Latif, "ع" Mecîd sıfatlarına delalet etmektedir.

⁶⁵ el-Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*, 1/ 155-158.

⁶⁶ Muhkem, hükümlere delaleti açık bir şekilde anlaşılan, müteşâbih ise bilgisini Allah'ın kendisine sakladığı hususları ihtiva eden âyetlerdir.

⁶⁷ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 3/ 18-21.

Müfessir, bu harflerle ilgili malumatın gizliliği sebebiyle yirmi bir farklı görüş bulunduğunu; yaptığı araştırma ve detaylı inceleme neticesinde bu görüşleri üç kısımda ele aldığını belirtmektedir:

Birinci kısım: Hurûf-ı mukatta'a, birtakım kelime ve cümleleri ifade eden rumuzlar olup taşıdığı sırlar marifet ehlinin anahtarlarıyla keşfedilebilir. Müfessir bu kısımda Taberî ve Kurtubî tarafından da aktarılan görüşleri sekiz maddede zikretmektedir.⁶⁸

İkinci kısım: Sûre başlarında bulunan bu harfler bir takım isim ve fiillere delalet etmektedir. İbn Âşûr bu konuda da dört görüş nakletmektedir.⁶⁹

Üçüncü kısım: Hurûf-ı mukatta'a isimlerinin telaffuz edilmesiyle hakikate çağırıcı bir takım maksatlara mebni kılınmış harflerdir. Müfessir bu kısım ile ilgili olarak da "harflerin yemin ifade ettiği", "meydan okuma olduğu", "çocuklara öğretir gibi Allah'ın âyetlerinin heceleyerek öğretilmiş olacağı", "tembih ifade eden nida sözcükleri olduğu", "ehli kitabın peygamberleri tarafından "Kur'an sureleri hurûf-ı mukatta'a ile başlayacaktır." sözlerinin neticesi olduğu" gibi dokuz farklı görüş zikretmektedir.⁷⁰

Müfessirin hem cumhurun görüşüne katıldığını hem de ilim sahiplerinin müteşâbih konularını bileceklerini söylemesi başlıbaşına bir çelişkidir. Zira cumhura göre bu konular sadece Allah tarafından bilinebilir. Buna ilâveten yaptığı okumalar neticesinde müteşâbihe dair ortaya koyduğu sonuçlarda hurûf-ı mukatta'ayı iman edilmesi gereken hususlar arasında saydığı halde hakkında bu kadar açıklamaya yer vermesi ayrı bir tutarsızlık örneği olarak görülmektedir.

Süleyman Ateş de hurûf-ı mukatta'anın mahiyetinin bilinemeyeceğini savunan müfessirlerdendir.⁷¹ Fakat Bakara Sûresi'nin başında, hurûf-ı mukatta'a ile ilgili olarak temelde iki görüş olduğunu söylemektedir: Birinci görüş bu harflerin Allah'tan başkası tarafından bilinmesinin mümkün olmadığıdır. Müfessir bu konuda hurûf-ı mukatta'anın Allah'ın sırrı olduğunu ifade eden çeşitli rivayetler zikretmektedir. İkinci görüş ise, bu harflerin anlamının insanlar tarafından da bilinmesinin mümkün olduğudur. Bu görüşe göre Allah, Kur'an'ı anlaşılacak üzere gönderdiğinden dolayı Kur'an'da insanların anlamayacağı şeylerin bulunması doğru değildir. Ateş, bu görüş çerçevesinde yukarıda zikredilen on dört farklı değerlendirmeye yer vermekte ve bir kısmını eleştirmektedir.⁷²

⁶⁸ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 1/ 205-208.

⁶⁹ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 1/ 208-210.

⁷⁰ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 1/ 210-213.

⁷¹ Ateş, *Kur'ân Tefsiri*, 1/ 417.

⁷² Ateş, *Kur'ân Tefsiri*, 1/ 84-88.

Müfessir, bu harflerle ilgili Ahfeş'e (öl. 177/793) ait olduğunu belirttiği şu görüşe katılmaktadır: Harfler, Allah'ın çeşitli dillerde gönderdiği kitapların, en güzel isimlerin ve sıfatların yapı taşı; milletlerin konuştukları dillerin temelidir. Allah, insanların birbirleriyle konuşup anlaştıkları, Allah'a dua ettikleri onu yücelttikleri bu harflere yemin ederek, taşıdıkları öneme vurgu yapmıştır. Allah'ın, harflerin bir kısmına yemin etmesi hepsine yemin etmesi şeklinde anlaşılmalıdır.

Süleyman Ateş, Ahfeş'in ortaya koyduğu bu görüşe katılmakla birlikte hurûf-ı mukatta'adan sonraki âyetlerde "kitap, tenzil, vahy" gibi konulara temas edildiğinden ve bu harflerin kendi başına bir anlama gelmediğinden dolayı, söz konusu harflerin Arapça dışındaki dillerde indirilen ve Araplar tarafından anlaşılabilen ilahî kitapları ifade ettiğini eklemektedir. Ateş, " إِنَّ هَذَا لَفِي الصُّحُفِ الْأُولَى / صُحُفِ إِبْرَاهِيمَ وَمُوسَى / Bunlar önceki kitaplarda, İbrahim ve Musa'nın kitaplarında da vardır."⁷³ âyetlerine bağlantı kurarak, bu harflerle eski ilahî kitapların özünün Kur'an aracılığıyla tekrar insanlığa ulaştırıldığına işaret edildiğini düşünmektedir.⁷⁴

Diğer müfessirler gibi Süleyman Ateş'in de bilinmesi imkânsız olarak kabul ettiği hurûf-ı mukatta'a ile ilgili bu denli açıklama yaparak kendi usulüyle çeliştiği görülmektedir.

B. Allah'ın Sıfatları ve Fiilleri

Kur'an, muhatabının mümkün ölçüde tanıyabilmesi için Allah'ı çeşitli sıfatlarla anmaktadır. İnsanların zihnine, ilah tasavvurunu, Allah'ın ilim, kudret ve yaratıcılık sıfatları çerçevesinde çizen Kur'an âyetleri, bunların dışında da çeşitli mana ve kavramları Allah'ın zatına nispet etmektedir. Daha çok âyet sonlarında zikredilen bu mana ve kavramlar Allah'ın sıfatları yanında en güzel isimler anlamında "esmâ-i hüsnâ" terkihiyle de anılmaktadır.⁷⁵

Bunların dışında bazı âyetlerde "semaya/arşa istiva, Allah'ın eli (yed), Allah'ın gelmesi (mecî)" gibi Allah'a izafe edilen birtakım hususlar bulunmaktadır. Gerek Allah'ın sıfatları gerekse ona isnat edilen insana özgü hususlar, müfessirler tarafından, mahiyeti itibarı ile bilinmeyenler arasında sayılmaktadır.

Bu kısımda söz konusu meseleleri, bilinmeyen müteşâbih kategorisinde değerlendiren müfessirlerin ilgili âyetlerdeki değerlendirmeleri ele alınacaktır. Buna göre, Abduh-Reşîd Rızâ, İbn Âşûr ve Süleyman Ateş Allah'ın sıfatlarının mahiyetinin

⁷³ A'lâ 87/18-19.

⁷⁴ Ateş, *Kur'an Tefsiri*, 1/ 89.

⁷⁵ Bekir Topaloğlu, "Esmâ-i Hüsnâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 11 (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 409.

sadece Allah tarafından bilinebilir olduğunu söylemektedirler. Allah'a isnat edilen hususlarla ilgili ise bu müfessirlere Mâtürîdî de eklenmektedir.

1. Allah'ın Sıfatları

İbn Âşûr, Allah'ın "Rahmân, Raûf ve Mütekebbir" gibi sıfatlarını, tam olarak neyi ifade ettiği beşer dili ile anlatılamayacağı için müteşâbih olarak değerlendirmektedir. İbn Âşûr'un özellikle bu sıfatları zikretmesine mukabil, Abduh sıfatlar konusunda tenzihî bir usul takip ettiğini, Süleyman Ateş ise mutlak zikrederek Allah'ın sıfatlarının mahiyeti itibariyle asla bilinemeyeceğini vurgulamaktadır. Buna rağmen ilgili sıfatlara bakıldığında üç müfessirin de çeşitli açıklamalar yaparak ne anlama gelebileceğini tespiti çalıştıkları görülmektedir. Meseleyi çok fazla uzatmamak için bu başlık altında "Rahmân ve Rahîm" sıfatları örneğinde söz konusu müfessirlerin yaklaşımları ile yetinilecektir.

Allah'ın "Rahmân ve Rahîm" sıfatlarıyla ilgili olarak Abduh, Fâtîha Sûresi'nin başında çeşitli izahlar yapmaktadır. Buna göre rahmet kökünden gelen bu iki sıfatın insanda bulunan merhametten tamamen farklı anlamda olması gerektiğinin altını çizmektedir. Birlikte kullanıldıkları yerlerde Rahîm sıfatının Rahmân sıfatının te'kidi olduğu görüşünü reddeden Abduh, Rahmân sıfatının "kendisinden nimetlerin, iyilik ve ihsanın yağması gibi rahmetin sonucu olarak kabul edilen fiillerin sadır olduğu zata" delalet ettiğini; Rahîm sıfatının ise "rahmet ve ihsanın bizzat kaynağını" gösterdiğini söylemektedir. Ona göre Rahmân her ne kadar nimet ve ihsanın bolca aktığını ifade etse de muhatap bu sıfatın Allah'ın zatında sabit olması gerektiği sonucuna varmaz. Rahîm sıfatıyla birlikte merhametin kaynağının Allah olduğuna, insanlarınkine benzemeyen farklı bir rahmet sıfatının zatında sabit olduğuna kanaat getirir. Bir başka deyişle Rahmân sıfatının Allah'ın zatında sabit olan rahmete delaleti için Rahîm sıfatının zikredilmesi gerekir.⁷⁶

Reşîd Rızâ ise hocasının bu görüşünü, iki sıfatın birlikte zikredilmesindeki nükteli yansıması açısından faydalı bulurken, İbn Kayyim'in (öl. 751/1350) bu konuya dair görüşüyle, Rahmân ve Rahîm sıfatlarına yüklediği anlamı doğru bulmadığı izlenimi oluşturmaktadır. Ona göre, -Abduh'un aksine- Rahmân Allah'ın zatında kaim olan bir sıfat, Rahîm ise, zatta kaim olan sıfatın merhuma; rahmetle muamele edilen kullara ulaşmasına delalet etmektedir. Bir başka deyişle Rahmân Allah için bir sıfat Rahîm ise fiil anlamına gelmektedir.⁷⁷

Abduh ve Reşîd Rızâ her ne kadar bu sıfatlarla ilgili çeşitli değerlendirmeler yapmış olsalar da konunun başında Allah'ın rahmet sıfatının insanlarınki ile benzerlik

⁷⁶ Abduh - Reşîd Rızâ, *Tefsiru'l-menar*, 1/ 64.

⁷⁷ Abduh - Reşîd Rızâ, *Tefsiru'l-menar*, 1/ 66-67.

arz etmesinin imkânsız olduğunu belirterek müteşâbih konusunda kendileri için koymuş oldukları usule (tenzîhî üslup) uydukları görülmektedir.

İbn Âşûr, insanın merhametli olmasını “başkalarına karşı iyilik ve ihsanda bulunmak, zarar verecek şeylerden korumak” şeklinde izah etmekte ve birisi için “o merhametli davrandı” sözü söylendiğinde bu şekilde anlaşılması gerektiğini ifade etmektedir. Merhametin Allah’a isnat edilen bir sıfat olduğunda ise muhatabın öncelikle “لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ / O’na benzer hiçbir şey yoktur.”⁷⁸ âyetini dikkate alması gerektiğini hatırlatmaktadır.⁷⁹ Allah için Rahmân ve Rahîm sıfatının bu manada tam olarak neyi ifade ettiğinin bilinemeyeceğini söylemesine rağmen İbn Âşûr, söz konusu sıfatların mübalağa ifade ettiğini belirtmekte, ayrıca çok kullanımından dolayı insanların zihninde yaklaşık bir anlam oluşacağı için bu sıfatların -tenzîhî bir üslup olması şartıyla- müteşâbih kapsamında değerlendirilmeyeceğini iddia etmektedir.⁸⁰

Gerek bu iddiası gerekse bu sıfatları açıklamak için uzun uzadıya farklı görüşlere⁸¹ temas etmesi sebebiyle İbn Âşûr’un müteşâbih konusunda belirlediği yöntemden farklı bir yol izlediği görülmektedir.

Süleyman Ateş ise, Rahmân ve Rahîm sıfatlarının “رحم” fiilinden mübalağa kalıbında türetilmiş iki sim/sıfat olduğunu söylemektedir. Rahmân kelimesindeki mübalağanın Rahîm kelimesinden fazla olması sebebiyle bu sıfatın Allah’tan başkası için kullanılmadığını/kullanılamayacağını belirtmektedir. Rahîm sıfatının ise insan için de kullanılabilirliğine dair Hz. Peygamber’in müminlere karşı şefkatinin ifâde eden Tevbe 9/128. âyetini⁸² örnek olarak vermektedir.⁸³

Ateş, Rahmân sıfatının tam olarak Türkçe karşılığı olmadığı için “çok merhamet eden, rahmeti her şeyi kuşatan, iyiliği her şeye yaygın” şeklinde açıklanabileceğini belirtmektedir. O, Rahmân sıfatının kapsadığı rahmetin ezeli olması sebebiyle iyi-kötü, mümin-kâfir herkesin zorunlu olarak bu rahmetten istifade edeceğini söylemektedir. Rahîm sıfatının da çok merhametli anlamında olduğunu ifade eden müfessir, bu sıfatın daha çok âhirete yönelik olan merhameti kapsadığını iddia etmektedir. Bu anlam farkıyla Rahmân sıfatının dünyada hiçbir ayırım yapmaksızın

⁷⁸ Şûrâ 42/11.

⁷⁹ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 1/ 166-167.

⁸⁰ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 1/ 167.

⁸¹ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 1/ 167-170.

⁸² “لَقَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مِنْ أَنْفُسِكُمْ عَزِيزٌ عَلَيْهِ مَا عَنِتُّمْ حَرِيصٌ عَلَيْكُمْ بِالْمُؤْمِنِينَ رَؤُفٌ رَحِيمٌ” / Andolsun, size içinizden öyle bir peygamber gelmiştir ki, sizin sıkıntıya uğramanız ona ağır gelir, size çok düşkündür, müminlere karşı şefkat ve merhamet doludur.”

⁸³ Ateş, *Kur’ân Tefsiri*, 1: 73. Süleyman Ateş Hz. Peygamber için kullanılan Rahîm sıfatıyla ilgili olarak, dipnotta Ahzâb 33/43. âyeti de zikretmektedir. Fakat söz konusu âyetin öncesine ve sonrasına bakıldığında âyette geçen “وَكَانَ بِالْمُؤْمِنِينَ رَحِيمًا” / O, müminlere karşı çok merhametlidir.” ifadesinin Allah’tan bahsettiği anlaşılmaktadır.

herkese; Rahîm sıfatının ise âhirette sadece inananlara yönelik olacağı sonucunu çıkarmaktadır. Süleyman Ateş'e göre Allah'ın her şeyi yaratması, rızık vermesi vb. onun Rahmân sıfatının tecellisi olup bütün varlıklar onun rahmeti içindedirler. Rahîm ise kendi iradeleriyle Allah'ın istediği şekilde hayat sürenlere mükâfat, O'na asi olanlara ise ceza vermesidir. Bu anlamda Rahîm sıfatı aynı zamanda Allah'ın adaleti çerçevesinde vereceği mükâfat ve cezaları da içermektedir.⁸⁴

Süleyman Ateş de müteşâbih bahsinde, bilinmesi mümkün olmayanlar arasında zikrettiği Allah'ın sıfatları konusunda bu açıklamaları yaparak çelişkili bir durum ortaya koymaktadır.

2. Allah'ın Fiilleri

Yukarıda da ifade edildiği üzere Kur'an'da zaman zaman Allah'a izafe edilen insana özgü fiiller zikredilmektedir. Bu tür âyetlerin nasıl anlaşılacağına dair, özellikle müteşâbih konusu çerçevesinde müfessirlerin yaklaşımları önem arz etmektedir. Bu başlık altında söz konusu âyetleri müteşâbih sayıp anlaşılmasının mümkün olmadığını ifade eden Mâtürîdî, İbn Âşûr ve Süleyman Ateş'in değerlendirmeleri incelenecektir.

Mâtürîdî, Allah'ın arşa istiva etmesini anlarken temel prensibin “أَيْسَنَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ / O'na benzer hiçbir şey yoktur.”⁸⁵ âyetinin esas alınması olduğunu vurgulamaktadır. Ona göre, bu âyetlerde Allah'a izafe edilen hususları olduğu gibi almak; fakat bunu yaparken Allah'ın başka varlıklara benzemeyeceği hakikatini zihinde canlı tutmak gerekir. Çünkü Allah'ın hiçbir şeye benzemediğine inanmak, insan için benzer lafızlarla zikredilen hususların Allah için farklı manalar içerdiğini de bilmeyi gerektirir.⁸⁶

Mâtürîdî, “كُنْتُمْ اسْتَوَىٰ إِلَى السَّمَاءِ”⁸⁷ âyetini tefsir ederken öncelikle konuyla ilgili farklı görüşleri zikretmekte sonra da kendi değerlendirmesini ortaya koymaktadır. O, bu tür âyetlerde Müşebbihe'nin⁸⁸ iddia ettiği gibi insanda bulunan özelliklerin Allah için aynı mahiyette olduğunu kabul etmemektedir. İstivanın, lafız olarak insan için kullanılan şeyler arasında yer alsa da Allah için farklı bir mahiyet arz ettiğini söyleyen Mâtürîdî, bu âyeti yukarıda ifade edilen prensibe göre değerlendirmektedir.⁸⁹

⁸⁴ Ateş, *Kur'ân Tefsiri*, 1/ 73.

⁸⁵ Şûrâ 42/11.

⁸⁶ el-Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 2/ 410; 7/ 269.

⁸⁷ Bakara 2/29

⁸⁸ Müşebbihe “Allah'ı yaratıklara veya yaratıkları Allah'a benzeten yahut bu sonuçları doğurduğu ileri sürülen inançları benimseyenleri” ifade etmektedir. bk. Yusuf Şevki Yavuz, “Müşebbihe”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 32 (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 156.

⁸⁹ el-Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 1/ 410-411.

İmam Mâtürîdî Tâhâ Suresi'ndeki "الرَّحْمَنُ عَلَى الْعَرْشِ اسْتَوَى"⁹⁰ âyetinde ise istivanın iki şekilde anlaşılabilceğini savunmaktadır. Birincisi, âyette geçen "arş" kelimesinin hükümrancılık anlamında anlaşılacak, Allah'ın hükümrancılığın eksiksiz ve dış etkenlere mahal vermeyecek nitelikte olduğudur. Bunun yanında "istiva" kelimesinin "istila" anlamında kullanılarak, kendisinden başka kimsenin hükümrancılık yetkisinin olmadığını da ifade etmektedir. İkincisi ise arşın yaratılan alemin en yüksek noktası olması üzerinden mecâzî olarak Allah'ın mekandan münezzeh olduğu anlamına gelmektedir. Şöyle ki insan zihninde arş, mekan açısından en üst seviye olduğu için Allah kendisiyle ilgili olarak arşa atıf yapmak suretiyle, Allah'ın her şeyden üstün ve müstağni olduğu mecâzî üslupla anlatılmaktadır.⁹¹

İstiva konusunda Mâtürîdî, tenzîhe aşırı vurgu yapması dolayısıyla meselenin tam olarak anlaşılamayacağını ifade etmektedir. Allah'a izafe edilen istivanın ne anlama geldiğine dair çeşitli değerlendirmeler yapsa da kullanmış olduğu tenzîhî üslubun belirlediği usule uygun olduğu kanaati uyandırmaktadır.

Abduh ve Reşîd Rızâ "ثُمَّ اسْتَوَى إِلَى السَّمَاءِ"⁹² âyetini tefsir ederlerken Allah'ın yer ve gökleri yaratması ve tesviye etmesine dair çeşitli açıklamalar yapmakta, fakat istiva konusunun mahiyetinin bilinemeyeceğini, dolayısıyla da iman edilmesi gereken bir husus olduğunu söylemektedirler.⁹³ Müfessirler sahabenin, bu âyetin vurguladığı şeyin Allah'ın yegâne kudreti ve azameti olduğunu bildikleri için konuyla ilgili hiçbir kafa karışıklığına düşmediklerini hatırlatarak âyetle ilgili lafzi değerlendirmelerin de imana bir katkı sağlamayacağına dikkat çekmektedirler.⁹⁴

İbn Âşûr ilk âyetin tefsirinde, kelimeye harf-i cerr (الى) eklenmesinin istivanın mecâzî olduğuna işaret ettiğini söylemektedir. Buna göre Allah'ın semayı yaratıp tesviye etmeye yöneldiği temsili bir üslupla anlatılmaktadır.⁹⁵ İkinci âyetin tefsirinde ise istiva ve arş kelimelerinin birlikte zikredilmesinin üslup güzelliği oluşturduğunu belirten İbn Âşûr, bu üslupla Allah'ın kudret ve azametine vurgu yapıldığına işaret olduğunu düşünmektedir. İbn Âşûr'a göre, Arapların zihninde var olan taht sahipleri üzerinde Allah'ın hükümrancılığının her hangi bir ortağının olamayacağı vurgulanmaktadır. Zira bu tür âyetler "لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ / O'na benzer hiçbir şey yoktur."⁹⁶ âyeti esas alınarak anlaşılmalıdır.⁹⁷

⁹⁰ Tâhâ 20/5

⁹¹ el-Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 1/ 411-412; 7/ 267-268.

⁹² Bakara 2/29

⁹³ Abduh - Reşîd Rızâ, *Tefsiru'l-menar*, 1/ 347.

⁹⁴ Abduh - Reşîd Rızâ, *Tefsiru'l-menar*, 9/ 311.

⁹⁵ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 1/ 379.

⁹⁶ Şûrâ 42/11.

⁹⁷ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 16/ 96-97.

Süleyman Ateş de diğer müfessirler gibi Allah'ın arşa istivasının, temsili olarak, kâinat üzerindeki hükümlerine, kudretine ve azametine işaret ettiğini söylemektedir. Ateş, buna ilâveten Kur'an âyetleriyle Tevrat arasında bir mukâyese yaparak, yer ve göklerin yaratılmasına dair Tevrat'ta "Allah'ın kainatı altı günde yaratıp yedinci gün dinlendiği" yönündeki âyetlere karşın burada Allah için bir yorulmanın söz konusu olmadığına işaret edildiğini ifade etmektedir.⁹⁸

İmam Matürîdî, Allah'ın gelmesini (mecî') ifade eden "وَجَاءَ رَبُّكَ وَالْمَلَكُ صَفًّا صَفًّا / *Rabb'in gelip melekler de saf saf dizildiğinde*"⁹⁹ âyetinin tefsirinde Allah'a izafe edilen gelme fiilinin hiç kimse tarafından hakiki anlamda bir gelme olarak anlaşılmayacağını ifade etmektedir.¹⁰⁰ O, bu âyetin anlamını üç ihtimalle açıklamaktadır: Birinci ihtimal, âyetteki atf harfi (و) "ba (ب)" harf-i cerri anlamında olup "melekleri getirdi" anlamındadır. Bu şekilde olursa mana tam olarak anlaşılmuş olmaktadır. İkinci ihtimal, hakiki anlamda olmamak kaydıyla kulların fiillerinin Allah'a isnadı caiz olduğu için âyetin mecazi olarak ve âyete "وعدده" takdir edilerek "*Allah'ın vadi geldi*" şeklinde anlaşılmasıdır. Üçüncü ihtimal ise, Allah'ın vadettiği vakit geldi anlamında olmasıdır. Zira Allah'ın yarattığı bu alemin hikmeti yaşanan hayatın -iyiye mükafat kötüyeye ceza olarak- karşılığının verilmesidir.¹⁰¹

İbn Âşûr "وَجَاءَ رَبُّكَ" ifadesi ya mecazi aklî olarak "hükümü geldi" anlamında; ya da hesabın O'nun gelmesiyle başlayacağını ifade eden teşbîhî bir istiâre olduğunu söylemektedir.¹⁰² Süleyman Ateş ise âyetlerde hesap gününün tasviri yapıldığını ifade etmektedir. Ona göre, bu âyetin de bulunduğu kısımda Allah temsili bir anlatımla mahkeme-i kübrâyı insanların idrakine yaklaştırarak anlatmaktadır. İnsanların zihinlerinde bulunan mizansene uygun olarak, meleklerin bile saygı ile eğildiği bir hükümdar edasıyla Allah'ın tahtına oturması tasvir edilmektedir.¹⁰³

Allah'ın fiillerine temas edilen âyetlerde incelenen müfessirlerin hepsinin, müteşâbihle ilgili olarak benimsedikleri usule uygun bir yaklaşım sergiledikleri görülmektedir.

SONUÇ

Müteşâbih konusunu Âl-i İmrân 3/7. âyet bağlamında ele alan ve bir anlamda usul-tefsir mukayesesi yapan bu çalışmada elde edilen sonuçları, maddeler halinde şu şekilde sıralamak mümkündür:

⁹⁸ Ateş, *Kur'an Tefsiri*, 1/ 117; 4/ 1639.

⁹⁹ Fecr 89/22.

¹⁰⁰ el-Mâturîdî, *Te'vîlât*, 1/ 412.

¹⁰¹ el-Mâturîdî, *Te'vîlât*, 1/ 411; 7/ 10/ 523-525.

¹⁰² İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 30/ 298.

¹⁰³ Ateş, *Kur'an Tefsiri*, 6/ 3045-3046.

1- Kur'an'da geçen muhkem ve müteşâbih kavramları müfessirler tarafından kısmî farklılıklarla birlikte aynı şekilde anlaşılmıştır. Buna göre muhkem, lafızlarının herkesin de anlayacağı şekilde tek bir manaya delalet eden âyetleri; müteşâbih ise lafızlarının birden fazla anlama gelebilecek şekilde olduğu için muhatabın zihninde net bir karşılığı olmayan âyetleri ifade etmektedir.

2- Âl-i İmrân 3/7. âyet bağlamında müteşâbih konusunu değerlendiren müfessirler arasında, müteşâbihin kapsamına alınan konular açısından fikir ayrılığı bulunmaktadır. Buna göre Zemahşerî ve Abduh hariç bütün müfessirler hurûf-ı mukatta'ayı müteşâbih kapsamına değerlendirmektedir. Allah'ın zâtı, sıfatları ve fiilleri, âhiret tasvirleri gibi gayb alemine ait meselelerde ise sadece Zemahşerî yalnız kalmaktadır. Onun dışındaki müfessirler bu meseleleri müteşâbih kapsamında değerlendirmektedirler.

3- Müteşâbihin bilinebilirliğini net bir şekilde savunan ve konular arasında hiçbir istisna yapmayan müfessir Zemahşerî'dir. Diğer müfessirlerden bir kısmı ilimde derinleşenlerin te'vîli bileceğini savunsalar da bazı konular hakkında susmanın ve iman etmenin gerekliliğini vurgulamaktadırlar.

4- Müteşâbihin te'vîliyle ilgili olarak bilinmesinin imkansız olduğu ifade edilen konularda müfessirlerin bazılarının kendi belirlemiş oldukları usulle çeliştikleri görülmektedir. Buna göre hurûf-ı mukatta'anın kesinlikle bilinmeyeceğini söyleyen Taberî, Mâtürîdî, Kurtubî, İbn Âşûr ve Süleyman Ateş, bu harflerin mahiyetine dair birçok görüşe yer vermekte ve konuyla ilgili uzun uzadıya açıklamalar yapmaktadırlar.

Allah'ın sıfatları konusunda ise Muhammed Abduh ve Reşîd Rızâ benimsedikleri tenzîhî üslubu kullanırken, İbn Âşûr ve Süleyman Ateş kendi usulleriyle çalışmaktadırlar. Buna mukabil Allah'ın fiilleri konusyla ilgili ele alınan bütün müfessirler (Mâtürîdî, Abduh, İbn Âşûr ve Süleyman Ateş) müteşâbih konusunda mahiyetinin kesinlikle bilinmeyeceğini vurguladıkları gibi, konuyla ilgili âyetlerin tefsirinde de bu vurguya yer vererek meseleyi izahtan imtina etmektedirler.

KAYNAKÇA

- Abduh, Muhammed - Reşîd Rızâ, Muhammed. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-hakîm (Tefsîru'l-menâr)*. Trc. Harun Ünal - Nusretin Bolelli. 14 Cilt. İstanbul: Ekin Yayınları, 2011.
- Ateş, Süleyman. *Kur'ân-ı Kerîm'in Tefsiri*. 6 Cilt. Ankara: Yeni Ufuklar Neşriyat, 1988.
- Cessâs, Ebû Bekir Ahmed b. Ali er-Râzî el-. *el-Füsûl fi'l-usûl*. Thk. Uceyl Câsim en-Neşemî. Kuveyt: Dar-u türasi'l-İslâmî, 1994.
- Cürcânî, Ali b. Muhammed eş-Şerîf el-. *Kirabü't-ta'rîfât*. Thk. Abdurrahman el-Maraşlı. Beyrut: Daru'n-Nefais, 2012.
- Çelik, Ersin. *Şîa'da Kur'an İlimleri -Muhammed Hâdî Ma'rifet Örneği-*. Ankara: Fecr Yayınları, 2021.
- Çelik, İmran. *Kur'ân'ın Çağdaş Dönem Sünnî-Şîi Yorumu (el-Menâr/el-Mîzân)*. Ankara: Fecr Yayınları, 2021.
- Duman, M. Zeki. "Kur'an'da Müteşâbihât". *Bilimname: Düşünce Platformu* 9/3 (2005): 13-37.
- Duman, M. Zeki - Altundağ, Mustafa. "Hurûf-ı Mukattaa". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 401-408. c. 18. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Durmuş, Zülfikar. "Mütezelî Müfessir Zemahşerî'nin Muhkem ve Müteşâbih'e İlişkin Görüşlerinin Analitik İncelemesi". *Mariye Dergisi* 3/3 (2003): 259-273.
- Harbi, Abdurrahman. *Te'vîlâtü'l-Kur'ân ile Keşşâf Tefsirlerinin Ulûmü'l-Kur'ân Açısından Değerlendirilmesi*. Doktora Tezi, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, 2019.
- Hocaoğlu, Mustafa. *Ahkâm Tefsirlerinin Usûl Açısından Mukayesesi*. Rize: STS Yayıncılık, 2010.
- İbn Âşûr, Muhammed et-Tâhir. *et-Tahrîr ve't-tenvîr*. 30 Cilt. Beyrut: Müessesetü't-Târîh, t.y.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Cemalüddin Muhammed b. Mükerrrem b. Ali b. Ahmed. *Lisânü'l-arab*. 6 Cilt. Kuveyt: Dâru'n-Nevâdir, 2010.
- İsfahânî, Ebû'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb el-. *el-Müfredât fi garîbi'l-Kur'ân*. Thk. Nizar Mustafa el-Bâz. 2 Cilt. Mekke: Mektebet-ü Nizâr Mustafa el-Bâz, t.y.
- Karaca Efe, Nefise. *Kurtubî'nin Kur'an İlimleri'ne Yaklaşımı*. Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, 2012.

- Karaman, Hayrettin - Çağrı, Mustafa - Dönmez, İbrahim Kafi - Gümüş, Sadrettin. *Kur'ân Yolu Meâli*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2014.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr el-. *el-Câmi' li ahkâmî'l-Kur'ân ve'l-mübeyyinü limâ tezammenehü mine's-sünneti ve âyi'l-Furkân*. Thk. Muhammed İbrahim el-Hifnâvî - ve Mahmud Hamid Osman. 10 Cilt. Kahire: Daru'l-hadis, 2010.
- Marifet, Muhammed Hadi. "Muhkem ve Müteşâbih". *Misbah Dergisi* 2/21 (2013): 179-198.
- Mâturîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmud el-. *Te'vîlât-ü ehli's-sünne*. Thk. Mecdî Bâ Sellûm. 10 Cilt. Beyrut: Daru'l-kütübî'l-ilmiyye, 2005.
- Özbuğday, Şükrü. "Kur'ân-ı Kerîm'deki Muhkem - Müteşâbih Ayrımının İncelikleri". *Diyanet İlmî Dergi* 35/3 (1999): 27-38.
- Râzî, Fahrüddin er-. *et-Tefsîru'l-kebîr*. Thk. İbrahim Şemsüddîn - ve Ahmed Şemsüddîn. 16 Cilt. Bağdat: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2013.
- Râzî, Fahrüddin er-. "Muhkem Müteşâbih Meselesine Selefin Bakışı". *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. Trc. Celalettin Divlekci. 32 (2014): 175-188.
- Serahsî, Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed es-. *Usûlü's-Serahsî*. Ed. Ebû'l-Vefâ el-Efganî. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1993.
- Süyûtî, Celalüddin Abdurrahman es-. *el-İtkân fi ulûmi'l-Kur'ân*. Thk. Fevvez Ahmed Zümerli. Beyrut: Dâru'l-Kitâbî'l-Arabî, 2016.
- Şehristânî, Muhammed b. Abdilkerim eş-. "Umûm, Husûs, Muhkem, Müteşâbih, Nâsîh ve Mensûh Hakkında". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. Trc. Selim Türcan 9/17 (2010): 223-228.
- Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr et-. *Câmiu'l-beyân an te'vîl-i âyi'l-Kur'ân*. Thk. Abdullah b. Abdilmuhsin et-Türkî. 26 Cilt. Kahire: Dâr-u Hicr, 2001.
- Topaloğlu, Bekir. "Esmâ-i Hüsnâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 404-418. c. 11. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Türcan, Galip. "Mâturîdî'ye Göre Muhkem ve Müteşâbih Âyetler". *Milel ve Nihal Dergisi* 7/2 (2010): 277-294.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Müşebbihe". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 156-158. c. 32. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

- Yavuz, Yusuf Şevki. "Müteşâbih". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 204-207. c. 32. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi. *Hak Dîni Kur'ân Dili*. 10 Cilt. İstanbul: Azim Dağıtım, 2011.
- Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Cârullah Mahmud b. Ömer b. Muhammed ez-. *el-Keşşâf an hakâik-i ğavâmizi't-tenzîl ve uyûni'l-ekâvîl fi vücûhi't-te'vîl*. Thk. Adil Ahmed Abdülmevcud - ve Ali Muhammed Muavvez. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2009.
- Zerkeşî, Bedreddin Muhammed b. Abdullah ez-. *el-Burhân fi ulûmi'l-Kur'ân*. Thk. Mustafa Abdulkadir Ata. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2012.
- Zürkânî, Muhammed Abdülazim ez-. *Menâhilü'l-irfân fi ulûmi'l-Kur'ân*. Thk. Fevvaz Ahmed Zümerli. 2 Cilt. Kuveyt: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1995.